

Nimikesanan pysyvyys ja tilapäisyys

TARU VIINIKAINEN

Väitöksenalkajaisesityelmä Itä-Suomen yliopistossa 12. helmikuuta 2010

Erisnimen edessä oleva nimike, usein tutummin titteli, mainitaan monesti esittäytyäessä tai esiteltäessä: *maisteri Lahtinen – professori Saarinen*. Erityinen sija tällaisella nimikkeellä ja erisnimestä muodostuvalla rakenteella, nimikekonstruktioilla, on sanomalehtikielessä: kerrotaan pääministeri Matti Vanhasen suunnittelevan lisäbudjettia tai hiihtäjä Aino-Kaisa Saarisesta keskittymisestä olympialaisiin. Erityisen hyödyllinen nimike on, kun henkilö ei ole nimeltä tunnettu. Jos esimerkiksi Maija Virtanen kehottaa harkitsemaan yrityksen johdon vaihtamista, on tärkeää täsmentää, onko kyseessä toimitusjohtaja vai luottamusmies Maija Virtanen. Nimike siis kertoo, missä asemassa tai tehtävässä henkilö on suhteessa lehtijutussa kerrottuihin tietoihin.

Nimikkeellä henkilö luokitellaan johonkin ryhmään, esimerkiksi ammattikuntaan. Luokittelu on usein sosiaalista, koska nimikkeellä voidaan osoittaa henkilön asema muiden yhteiskunnan jäsenten joukossa. Se, minkä nimikkeen kielenkäyttäjä kullekin henkilölle valitsee, kertoo paljon siitä, miten hän näkee maailman. On eri asia kutsua Tarja Halosta presidentiksi kuin naispresidentiksi, ja rikoksesta tuomitustakin syntyy aivan erilainen mielikuva, jos häntä nimitetään entiseksi moottoripyöräjäiläiseksi, luokanopettajaksi tai perheenisäksi.

Tarkastelen tutkimuksessani erilaisia nimikekonstruktioita ja nimikkeen taipumista lehtikielessä 1900-luvun alusta 2000-luvun alkuun. Suomalaista kielenhuoltoa ja sen historiaa on tutkittu toistaiseksi väitöskirjatasoisesti hyvin vähän: Anne Mäntynen (2003) on tarkastellut väitöskirjassaan kielijuttujen retoriikkaa ja Marko Pantermöller (2003) suomen kielen vierassanoja. Sen lisäksi, että tutkimukseni valottaa kielenhuollon historiallista kehitystä yhden tapauksen, nimikkeen taipumisen, osalta, se auttaa ymmärtämään, miksi kielenkääntäjien teoreettinen näkemys konstruktion olemuksesta ja kielenkääntäjien tulkinta eivät ole aina kohdanneet.

Urheilukielten nimikkeetkö kertakäyttöisiä?

Erisnimeä edeltävien nimikkeiden taivuttamiseen on tarjottu kieliopeissa ja -oppaissa sadan vuoden ajan hyvin yksinkertaista nyrkkisääntöä: määritteellistä nimikettä taivutetaan mutta määritteetöntä ei. Kirjoitetaan siis *yrittäjän johtajalle Kiviselle* mutta *johtaja Kiviselle*. Helposta nyrkkisäännöstä huolimatta kokonaisuudessaan nimikkeiden taivutusohjeet ovat kuitenkin olleet monipolvinen ohjeisto, jonka poluilla kielenkäyttäjä on helposti saattanut astua harhaan tai vähintäänkin joutua hämilleen. Yhtenä taivutukseltaan poikkeavana ryhmänä on ohjeissa mainittu tilapäistä tai tilanteen mukaan vaihtelevaa asemaa osoittavat nimikkeet kuten *kuulustelija*, *esitelmöitsijä*, *ääntenlaskija*, *jäsen* ja *puheenjohtaja*. Vanhat kielenhuolto-ohjeet kehottavat taivuttamaan tällaisia nimikkeitä aina. Sanottaisiin siis *johtaja Kiviselle* mutta *puheenjohtajalle Kiviselle*, koska *johtaja* on pysyvä nimike, titteli, mutta *puheenjohtaja* kuvaa henkilön tehtävää hetkellisesti, kokouksen ajan.

Viisi vuotta sitten Kielitoimiston tutkija Taru Kolehmainen lisäsi tilapäisten nimikkeiden joukkoon myös urheilukielen nimikkeet kuten *valmentaja*, *uimahyppääjä*, *puolustaja* ja *maalivahti*. Ei ole lainkaan kummallista, että urheilunimikkeet on haluttu tuoda tilapäisten nimikkeiden joukkoon viime vuosina, sillä urheilu-uutisten määrä ja sitä myöten myös urheiluun liittyvien nimikkeiden määrä on kasvanut sanomalehdissä selvästi 1900-luvun alusta meidän päiviimme, yksittäisistä uutisista jokapäiväisiin urheilusivuihin. Myös tapahtumien pääpiirteiden tarkka raportointi on saanut väistyä elävän ja joskus lukijaa hauskuuttavan kuvauksen tieltä, johon kuuluvat monenlaiset värikkäät vakiintumattomat nimikemuodosteet kuten *liigakanuuna*, *kykyruuna* ja *nestoripakki*.

Urheilukielen nimike voi olla tilapäinen samankaltaisesta syystä kuin jotkin oikeus- ja kokouskäytänteisiin liittyvät nimikkeet: tarkoitteen asema tai tehtävä on tilapäinen. Esimerkiksi *sarjanousija* ja *lokkokärki* voivat kuvata tarkoitteen hyvin hetkellistä tilannetta, sillä asema sarjassa voi vaihtua toiseksi jokaisenkin pelatun pelin tai kierroksen jälkeen. Myös mahdollisimman tarkasti tai yksilöivästi tarkoitetaan kuvaamaan muodostettu yhdyssananimike on usein pelkkää perusosaansa tilapäisempi muodoste. Tällaisia nimikkeitä ovat esimerkiksi *Ferrari-kuljettaja*, *helsinkiläisvalmentaja* ja *kriisiseura*.

Varmasti monet kielenkäyttäjät ovatkin yksimielisiä siitä, että *liigakanuuna*, *kykyruuna* ja *lokkokärki* ovat tilapäisempiä nimikemuodosteita kuin *kansanedustaja*, *poliisi* ja *konduktööri*. Urheilukielen nimikkeistä suuri osa on kuitenkin sellaisia nimikkeitä, joiden tilapäisyydelle on vaikea löytää pitävä perustelu. Miksi esimerkiksi *lukkari* ja *polttaja* olisivat tilapäisiä nimikkeitä? Lukkareita ja polttajiahan on ollut niin kauan kuin Suomessa on pelattu pesäpalloa, eivätkä ne siksi ainakaan sanoina ole kertakäyttöisiä muodosteita. Entä miksi *maalivahti* olisi tilanteen mukaan vaihtelevaa asemaa osoittava nimike? Maalivahti kun on maalivahti jokaisessa ottelussa, tiettyä kenttäpaikkaa hoidetaan vuosikymmeniä ja pelaaminen monelle päivätyö.

Jääkiekko-ottelija pelaajineen, valmentajineen, huoltajineen, erotuomareineen, toimitsijoineen ja kuuluttajineen voidaan verrata hyvin teatteriesityksiin näyttelijöineen, ohjaajineen, käsikirjoittajineen, lavastajineen, puvustajineen, valaisijoineen ja äänisuunnittelijoineen. Teatterinimikkeitä ei kuitenkaan ole nimetty tilapäisiksi, vaan ai-

noastaan urheilukieli ja sen nimikkeet ovat huolettaneet kielenhuoltajia. Miksi urheilukielen nimikkeet eivät ole pysyviä, titteleitä? Miksi kulttuurialojen tai tieteen nimikkeiden pysyvyyttä ei kyseenalaisteta?

Urheilukieltä moititaan aika ajoin huonoksi kieleksi: kielenhuoltajat ovat saalistaaneet ahkerasti lehtikielestä kielivirheitä, ja tiukasta asiatyylisestä silloin tällöin poikkeavaa urheilukieltä on usein pidetty tähtäimessä mehevimpänä saaliina. Urheilu on varsinkin nykyään myös populaaria, koko kansan viihdettä, ja myös siksi urheilukielen nimikkeet on oltu taipuvaisia jättämään korkeakulttuurin saralla ansaittujen ja myönnettujen nimikkeiden varjoon. Lisäksi olen erilaisten nimikkeiden merkityksiä pohiessani havainnut, että pysyvän tittelin yksi keskeinen ominaisuus on kirjaoppineisuus. Esimerkiksi opettajan, lääkärin tai asianajajan ammatti edellyttää usein työhön valmentavaa ja pätevöittävää koulutusta, kun taas urheilussa menestytään tavallisesti kirjattiedon sijaan lähinnä (fyysisen) taidon ja lahjakkuuden sekä käytännön harjoittelun avulla.

Tilapäisten nimikkeiden, niin urheilukielen kuin muiden, erottamisessa pysyvien nimikkeiden joukosta piileekin ajatus nimikkeiden erilaisesta merkitystaustasta. Jos nimikkeiden katsottaisiin kaikkien olevan samanlaisia erisnimen edellä olevia luokittelevia substantiiveja, niitä kaikkia kehoitettaisiin tietysti myös taivuttamaan samalla tavalla. Nimike ei vielä itsessään kerro useinkaan kaikkea merkitystään, vaan nimikkeen valitsija lataa sanan: esimerkiksi *kuningas* on hyvin perinteinen nimike, kun sillä viitataan ruotsalaisten Kaarle XVI Kustaaseen mutta vertauskuvalinen puhuttaessa entisestä hyppymäkien hallitsijasta Matti Nykäsestä tai vanhasta ja ylvästä naapurinkisasta. Nimikekonstruktion lukijan onkin käytettävä hyödykseen kaikkea esimerkiksi tekstiyhteydestä päättelämänsä ja maailmantietoaan.

Monimerkityksisyys ei luonnollisestikaan ole yksinomaan nimikesanojen ominaisuus, mutta kun monimerkityksisyys ja nimikkeen taivuttaminen eri merkitysvaihtoehtojen mukaisesti liitetään yhteen, syntyy kielellinen tapa luoda sosiaalista todellisuutta: jos yrityksen johtohahmoa kehoitetaan kutsumaan *johtaja Kiviseksi* mutta hippaleikin ohjaajaa *johtajaksi Kiviseksi*, halutaan osoittaa, että henkilöt ovat johtajan tehtävässään eriarvoisia.

Prototyyppiset ja marginaaliset nimikkeet

Pohiessani nimikkeiden merkityksiä olen havainnut, että nimikkeiden pysyvyydestä ja tilapäisyydestä esitettyjen ajatusten taustalle kätkeytyy prototyyppisyyden idea. Teoria prototyypeistä muistuttaa perheyhtäläisyysajattelua, jonka mukaan ei ole olemassa mitään jokaista luokan jäsentä yhdistävää ominaisuutta, aivan kuin kaikkia perheenjäseniä ei välttämättä yhdistä mikään yksi tietty piirre, esimerkiksi vaaleatukkaisuus tai sinisilmäisyys. Perheyhtäläisyysajattelun isä Ludwig Wittgenstein (1981 [1953]: 65) itse kuvaakin, että kyseessä on enemmän päällekkäisten ja ristikkäisten yhtäläisyyksien verkosto. Prototyyppit ovat luokkansa ytimen muodostavia mallijäseniä, johon muut luokan jäsenet verkostoituvat ominaisuuksiensa perusteella, mitkä lähelle ydintä, mitkä kauemmaksi.

Nimikesanat voivat olla muodoltaan, merkitykseltään tai kummaltakin nimikkeinä prototyyppejä, tyyppisiä, tai marginaalisia, epätyypillisiä. Nimikkeistä prototyypit ovat niitä niin sanottuja pysyviä nimikkeitä, joita kuuluisi taivuttaa nyrkkisäännön mukaan, kun taas marginaalisten nimikkeiden taivuttamiseen on annettu omat suosituksensa, tilapäisten nimikkeiden taivutusohjeet. Prototyypin nimikkeen perusominaisuuksien kautta voimme ymmärtää, miksi jotakin nimikettä, esimerkiksi *presidenttiä*, *tohtoria* tai *musiikkineuvosta*, sanotaan titteliksi, mutta toisia nimikkeitä, kuten *rilluttelijaa*, *tunaripomoa* tai *punkkaria*, pidetään nimikkeinä toisarvoisina.

Prototyypin nimikkeen perusominaisuudeksi voidaan hahmottaa esimerkiksi se, että nimike on sanana vakiintunut ja yleiskielinen sekä affektiivisuudeltaan neutraali. Esimerkiksi *heikkohermoskimbaaja* on vakiintumaton, tunneväritteinen sana, jonka voisi kuvitella kuuluvan nuoriso- tai harrastekieleen. Prototyypiselle nimikkeelle on ominaista myös se, että se liittyy kantajaansa verraten pitkän aikaa ja että sitä voidaan käyttää monissa eri yhteyksissä, tilanteessa kuin tilanteessa. Tämän vuoksi esimerkiksi *presidentti* on lähes kiteytynyt Kekkoeseen, toisin kuin vaikkapa *kulinaristi*, vaikka Urho Kekkonen muistetaan myös hyvän ruoan ystävä. Prototyypiseen nimikkeeseen liittyy lisäksi saaminen, ansaitseminen tai myöntäminen, jotka edellyttävät jonkin instituution vahvistamista. Tällaisia ovat esimerkiksi oppiarvojen nimet, kuten *filosofian maisteri* tai *tekniikan tohtori*, jotka toisaalta ovat prototyyppejä nimikkeitä myös siksi, että niihin on liitettävissä ajatus edellä mainitusta kirjaoppineisuudesta tai koulutustaitoisuudesta yleensä.

Taivutusohjeisiin kätkeytyy sosiaalinen normi

Suomen kielen lautakunta on väljentänyt nimikkeiden taivutussuosituksia kahdesti, vuosina 1991 ja 2005. Varsin väljän nykysuosituksen mukaan nimikettä kuin nimikettä, siis niin pysyvää kuin tilapäiseltä tuntuvaa, voi taivuttaa itse kunkin kielikorvan mukaan (ks. esim. Kolehmainen 2005). Vanhoja kielioppeissa ja -oppaissa julkaistuja nimikkeiden taivutusohjeita on kuitenkin mielenkiintoista tarkastella, sillä tarkemmin ohjeita rapsutellessaan voi huomata, että kielenhuoltonormien alle on kätkeytyntä myös yhdenlainen sosiaalinen normi. Nimikkeitä kehoitetaan taivuttamaan eri tavoin sen mukaan, kuinka esimerkiksi arvostettu ammatti on. Erialaisten nimikesanojen ja ihmisten ammattien tai muiden tehtävien on siis nähty olevan niin eriarvoisia, että tämä eriarvoisuus on kehoitettu osoittamaan kirjoituksessa. Huomiolle pantavaa on kuitenkin, että kielenkäyttäjät eivät ole nimikkeitä käyttäessään osoittaneet eri nimikkeiden arvoa tai arvokkuutta taivutusmuotoa varioiden vaan taivuttaneet niin *presidenttejä* kuin *nestoripakkeja* kutakuinkin samalla tavoin.

Lähteet

KOLEHMAINEN, TARU 2005: Nimikemääritteiden (tittelien) taipuminen. – *Kielikello* 3/2005 s. 4–6.

MÄNTYNEN, ANNE 2003: *Miten kielestä kerrotaan. Kielijuttujen retoriikkaa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 926.

PANTERMÖLLER, MARKO 2003: *Zur orthographischen Integration von Fremdwörtern im Finnischen*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 60. Wiesbaden: Harrassowitz.

WITTGENSTEIN, LUDWIG 1981 (1953): *Filosofisia tutkimuksia*. Alkuteos: Philosophische Untersuchungen. Suomennos: Heikki Nyman. Porvoo: WSOY.

Taru Viinikainen: *Taipuuko "akrobaatti Aleksandra"? Nimikekonstruktio ja nimikkeen taipuminen lehtikielessä 1900-luvulta 2000-luvulle*. Publications of the University of Eastern Finland. Dissertations in Education, Humanities, and Theology, no 1. Joensuu: Itä-Suomen yliopisto 2010. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-61-0003-6>.

Kirjoittajan yhteystiedot:
etunimi.sukunimi@joensuu.fi